

AQLI ZAIF O'QUVCHILAR NUTQINING FONETIK TOMONDAN BUZILISHI VA ULARNI BARTARAF ETISH YUZASIDAN LOGOPEDIK ISHLAR

Saydaliyeva Xojiya Abdujali qizi

Alfraganus University Maxsus pedagogika:

Logopediya yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15852207>

ABSTRACT

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 05-Iyul 2025 yil

Ma'qullandi: 07-Iyul 2025 yil

Nashr qilindi: 10-Iyul 2025 yil

KEYWORDS

aqli zaif bolalar, nutq buzilishi, fonetik buzilishlar, logopediya, tovush talaffuzi, artikulyatsiya, differensial diagnostika, yordamchi maktab, logopedik ish, nutqni rivojlantirish.

Mazkur maqolada aqli zaif bolalarning nutqining fonetik tomoni buzilishi, bu buzilishlarning turlari, sabab va ko'rinishlari, shuningdek, ularni bartaraf etishga qaratilgan logopedik ishlarning mazmuni va bosqichlari yoritilgan. Nutqiy muammolarning kelib chiqish omillari sifatida psixik rivojlanishdagi kechikish, artikulyatsiya apparatining tuzilishidagi nuqsonlar va eshitish differensiyasining rivojlanmasligi ko'rsatib o'tilgan. Maqolada yordamchi maktablarda olib boriladigan logopedik ishlarning o'ziga xosliklari, shu jumladan, yakka tartibdagi mashg'ulotlar, artikulyatsion va eshitish ko'nikmalarini shakllantirish usullari haqida ham batafsil ma'lumot berilgan.

Aqli zaif bolalarda bilish faoliyatining oliy shakllarini yaxshi rivojlanmaganligi fikrlashning yuzakiligi, nutqni sekin rivojlanishi va sifat jihatidan o'ziga xosligi, xatti-harakatini so'z orqali nazorat qilishni izdan chiqishi hissiy-irodaviy sohani to'laqonli emasligi kuzatiladi.

Aqli zaif bolalar uchun nutqning kech rivojlanishi xarakterlidir. Kuchli orqada qolish nutqqacha bo'lgan davridayoq kuzatiladi. Agar go'daklarda chug'urlash 4 oyligidan 8 oyligigacha me'yorida paydo bo'lsa, aqli zaif bolalarda esa bu holat 12—24 oylikgacha bo'lgan davrda namoyon bo'ladi (I.V. Karlin. M. Strazulla.)

Kassel, Shlezinger, M.Zeemanlar fikricha, aqli zaif bo'lgan bolalarda birinchi so'zlar 3 yoshdan paydo bo'ladi. I.V. Karlin va M. Strazullaning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bunday bolalarda birinchi so'zlar 2,5 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan davrda paydo bo'lar ekan (Bolalarda birinchi so'zlarning paydo bo'lish me'yori 10 oydan 18 oylikgacha).

Aqli zaif bolalarda nutq rivojining sezilarli ortda qolishi iboraviy nutq paydo bo'lishida ko'rinadi. Bunda birinchi so'zlarni bayon qilish bilan iboraviy (birikmani) nutq orasidagi oraliq vaqt ham, normal rivojlangan bolalarga nisbatan uzoqroq bo'ladi.

Aqli zaif bolalarda nutqining rivojlanishni o'ziga xos tomonlari ko'plab mualliflar tomonidan psixologik aspektda o'rganilgan (V.Petrova, M.Pevzner, I. Karlin, M. Strazulla, S. Borel - Mezonni, Shlezinger, M.Zeeman va boshqalar).

Yordamchi maktablarda tovush talaffuz qilishdagi nuqsonlar o'rta maktablarga qaraganda ko'proq uchraydi.

Ular asosida bir emas, balki qator sabablar borki, bular: idrok qilish faoliyatining rivojlanmay qolishi, nutq-eshitish differenziatsiyasining shakllanmasligi, nutqiy motorikaning buzilishi, artikulyatsion apparatning tuzilishidagi buzilishlardir.

Me'yorida rivojlangan bolalar singari, aqli zaif bolalarda ham talaffuz qilish murakkab boigan tovushlarda buzilishlar ko'proq uchraydi (L va R kabi titroq va portlovchi-sirg'aluvchi tovushlar). Boshqa tovushlarga nisbatan R tovushining buzilgan shakllari ko'proq uchraydi (M.A.Aleksandrovskeya ma'lumotiga ko'ra).

Bu hol, V.I.Belyukovning fikriga ko'ra, sirg'aluvchi tovushlarning akustik jihatdan bir-biriga yaqinligi bilan izohlanadi. Aqli zaif bolalarda og'zaki nutqni qabul qilishdagi buzilish va nutq eshitish, analiz va sintezining to'la rivojlanmasligi sirg'aluvchi tovushlarni talaffuz qilishdagi buzilishlar miqdorini belgilaydi.

Aqli zaif o'quvchilarda nutq tovushlarini buzib talaffuz qilish bilan bir qatorda tovushlarni almashtirib qo'llash sezilarli darajada uchraydi. Tovush talaffuz qilishning monomorf buzilishida tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilish tovushlarni almashtirishga qaraganda sezilarli darajada, taxminan 2,5 martaga ziyodroq bo'ladi. Polimorf buzilishda esa tovushlarni almashtirish va tovushlarni buzib talaffuz qilish nisbatan bir xil miqdorda uchraydi.

Aqli zaif bolalarda tovush talaffuzidagi buzilishlarning navbatdagi o'ziga xosligi, mustaqil nutqdagi o'xshash bo'lgan, aniq, ravshan artikulyator qurilmalarning foydalanishida namoyon bo'ladi.

D.I.Orlovaning ma'lumotlariga ko'ra, yordamchi maktablarning 1-sinfida tovushlarni mustaqil nutqda talaffuz qila olmaslik va undan to'g'ri foydalana bilmaslik ko'proq tarqalgan. Birinchi o'quv yili davomida tovushlarni almashtirishning yoyilishi (tarqalish) 3 martagacha kamayadi (1-sinfda 34, 5%, 2 sinfda 8,7%). Bu esa shundan guvohlik beradiki, bolalarda tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni shakllantirish uchun (tovushlarning artikulyator qurilmalarini to'g'ri shakllantirish uchun) bir o'quv yilining o'zi ham kifoya qilar ekan.

2-sinf o'quvchilarining mustaqil nutqida tovushlarni noto'g'ri qo'llash va ularni boshqa tovushlar bilan aralashtirish ortadi. Mustaqil nutqda tovushlarni to'g'ri qo'llash aqli zaif bolalarda murakkab tarzda namoyon bo'ladi. Ularni bartaraf etish sekinlik bilan kechadi. Tovushlarni talaffuz qila olish malakasi o'rtasidagi tafovutlar va shu tovushlarni nutqqa qo'llash ularga xosdir.

Quyida sinflarning aqli zaif o'quvchilarida tovush talaffuz qilishning keskin o'zgarishlari seziladi. Yordamchi sinflarning 1—2-sinflarida tovushlarning bir necha guruhidagi o'zgarishlar birgina guruhdagi tovush o'zgarishlariga qaraganda 2 marta ko'proq kuzatiladi.

Ikkinchi va uchinchi guruhga oid tovush buzilishlari (sirg'aluvchi, shovqinli, r va l) yuqori darajada bo'ladi. To'rtinchi va beshinchi guruh tovush buzilishlari nisbatan kamroq uchraydi. 3-sinfdan boshlab bir yoki ikkita guruh tovushlar buzilishi ko'proq yoyilgan bo'ladi. Yuqori sinflarning ko'pchilik o'quvchilarida tovush hosil qilishdagi nuqsonlar faqat bir guruh tovushlardagina kuzatiladi.

Tovushlarni ko'plab almashtirib qo'llash nafaqat nozik motorik differenziatsiya qiyinchiliklaridan kelib chiqadi, balki, tovushlarni eshitish differenziatsiyasining buzilishi, tovushlarni to'g'ri tanlash operatsiyasining shakllanmaganligi bilan belgilanadi.

Aqli zaif bolalarda tovush talaffuz qilishlarining yana bir o'ziga xos tomoni bu buzilishlar variativ, ya'ni turli ko'rinishda bo'ladi. Birgina o'sha tovushni bola ba'zi vaqtda to'g'ri talaffuz

qiladi, ba'zida talaffuz qilmaydi, yoki buzib talaffuz qiladi. Bu so'z hosil qilgan tovush-bo'g'in tuzilishidan kelib chiqadi va tovushning so'zdagi o'rni bilan belgilanadi. Sodda so'zlar boshida bola tovushni to'g'ri talaffuz qila oladi, aksincha, murakkab so'zlarda ketma-ket kelgan undoshlarda tovush tushirib qoldirishi mumkin.

Tovush talaffuzining buzilishi, ayniqsa, tovushlarni almashtirish, normal bolalardan ko'ra ko'proq aqli zaif bolalar yozuvida aks etadi. Bu ko'rinish avvalo, tovush almashtirish holatlariga taalluqlidir.

Aqli zaif bolalarda tovushlar talaffuzining buzilishi shartli ravishda polimorf

hisoblanadi. Masalan, bir bolaning o'zida ham, nutq motorikasining rivojlanmay qolishi, ham eshitish differentsiatsiyasi va artikulyatsion apparatning tuzilishidagi buzilishlar ro'y beradi.

Tovushlar talaffuzining aqli zaif bolalarda buzilishi simptomatikaning chidamliligi bilan xarakterlanadi.

So'zlarda tovush-bo'g'in strukturasi buzilishi aqli zaif bolalarda ko'p uchramasada, yordamchi maktablarning 1—2-sinflarida uchraydi va o'ziga xoslik bilan xarakterlanadi.

Tovush-bo'g'in strukturasi buzilishi, bo'g'inlar strukturasi ketma-ketligida ham, alohida bo'g'inda ham ro'y berishi mumkin.

Biror-bir bo'g'in strukturasi buzilishi undoshlarning yonma-yon kelishi bilan xarakterlanadi. Yonma-yon undoshlar ishtirok etgan bo'g'inga nisbatan bo'g'inlari ko'p bo'lgan sodda so'zlar ko'proq o'zgarishga uchramaydi. Undosh tovushlarni tushirib qoldirish, ular ketma-ket kelgan so'zlarda, so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida bo'lishidan qat'i nazar ko'proq tarqalgan.

Aqli zaif bo'lgan bolalar ko'proq ketma-ket kelgan undoshlarni fonetik jihatdan o'xshash bo'lgan undosh bilan almashtirib yuboradilar. Odatda, so'zdagi undoshlar ketma-ket kelganda, birinchi turgan tovushni almashtirish ro'y beradi, ayniqsa, bu so'z artikulyatsiyasiga ko'ra murakkab so'z bo'lsa, (tramvay-tlamvay, artist-atist, kostyum-koxyum).

Tovush almashtirish ko'proq akustik yoki artikulyator-akustik o'xshashliklarning belgilariga ko'ra namoyon bo'ladi (sh-x, t-s, κ-p, k-t, r-l). Tovush almashtirishning ozgina qismigina artikulyator o'xshashliklar tufayli ro'y beradi. Ketma-ket kelgan undoshlarni noto'g'ri talaffuz qilishning sababi bo'lib, so'zdagi undoshlarni noaniq eshitib farqlay bilish hisoblanadi.

So'zlardagi bo'g'in strukturasi buzilishi hatto butun bir bo'g'in tushirib qoldirishda ham namoyon bo'ladi (televizor — tvizor, qo'lbola-bala). Bo'g'in tushirib qoldirish asosan so'z boshida va o'rtasida yuz beradi (kitob-tob, qo'zichoq-zichoq, mashina-shina, ayiqcha-iqcha).

Bo'g'in strukturasi buzilishi faqatgina 3-5 murakkab so'zlardan boshlab, ko'proq yonma-yon kelgan undoshlarda yuz beradi. Bolalarga tanish bo'lgan va tez-tez foydalanib turiladigan ko'p bo'g'inli so'zlar, kam foydalaniladigan hamda yaxshi tanish bo'lmagan so'zlarga nisbatan kamroq buzib talaffuz qilinadi.

Aqli zaif bolalarning nutqi ko'p hollarda ma'nosiz, tushunarsiz va emotsional bo'yoqsiz bo'ladi. Ba'zilarida nutq sekinlashgan, ba'zilarida esa tezlashgan, shu bilan birga, bolalarning ovozi past, ba'zilarining ovozi chinqiroq boladi.

Ayniqsa, Daun kasalligi bilan og'riq bolalarda nutqning buzilishi yaqqol namoyon bo'ladi. Nutq tezligi past bo'lishi, o'ta kuchli ruhiy holatdagi duduqlanish kuzatiladi. Bunday

bolalarda disfoniya — ovoz o'zgarishi keng tarqalgandir. Ovoz past va bo'g'iq; nafas olish, ovoz, artikulator apparatining koordinatsiyasi buzilgan bo'ladi.

Aqli zaif bolalarda tovush talaffuz buzilishini to'g'rilash, normal rivojlangan bolalarga nisbatan ancha uzoq davom etadigan jarayondir. Ular bilan olib boriladigan ish shartli refleks aloqalari hosil bolishining qiyinligi tufayli, yangi tovush shakllanishining sekinlashishi va uzoq davom etishini keltirib chiqaradi. Asab (nerv) jarayonining inertligi, sekinlashish va asabiy kuchayishning o'ta buzilishi, eski-oddiy aloqalardan yangilariga o'tishdagi bir xillikni ko'rsatishda namoyon bo'ladi. Buning natijasida u yoki bu tovushni noto'g'ri talaffuz qilish uzoq vaqt saqlanib qoladi.

Yangi tovushni nutqqa kiritish, ya'ni avtomatizatsiya bosqichi uzoq vaqtni talab qiladi. Ba'zida bir tovushni me'yoriga yetkazish uchun 3-5 mashg'ulotning o'zi kifoya qiladi, lekin uni avtomatizatsiyalash 1-1,5 yilda nihoyasiga yetadi. Buning asosiy sababi, aqli zaif bolalardagi oliy nerv faolyatining o'ziga xos tomonlari, o'z nutqi va to'g'ri talaffuz qilish ustidan nazorat yo'qligi hisoblanadi.

Bu ko'rsatkichni G.A.Kashening tadqiqotlari ham tasdiqlaydi. Ko'pchilik bolalarda tovushni to'g'ri talaffuz qila boshlash bosqichi bir o'quv yili davomida amalga oshirilgan ekan. 96 tovushdan 72 tasi o'quv yili oxiriga borib to'g'rilangan, lekin mana shu 72 tovushdan faqat 22 tasi nutqda to'g'ri talaffuz qilingan, 50 tasi esa nutqda mustahkamlanmagan va bolalar ulardan foydalanmaganlar.

Tovushlar talaffuzidagi nuqsonlarni to'g'rilashni aqli zaif bolalarning idrok qilish faoliyatining rivojlanishi bilan boglash, qiyoslash, analiz va sintezning harakatlari bilan bog'lash lozim. To'g'ri talaffuzdagi buzilishlarni to'g'rilashdagi logopedik ishlarda qiyoslash usulini keng qo'llaniladi. Masalan, tovushni to'g'rilash bosqichida to'g'ri va noto'g'ri talaffuz qiyoslanadi. Avtomatizatsiya bosqichida shu tovushning o'zi fonetik jihatdan bir-biridan uzoq boigan tovushlar bilan qiyoslanadi.

Korreksiya (to'g'rilash) jarayonida tovush miqdoriga nisbatan turli so'zlarning tovush tuzilishi qiyoslanadi.

Asosiy diqqat-e'tibor umumiy va nutqiy materialning rivojlantirilishiga, eshitish qobiliyatining, xotiraning shakllantirilishiga, ya'ni aqli zaif bo'lgan bolalardagi talaffuz qilish buzilishlarining barcha sabablarini normallashtirishga qaratiladi.

Talaffuzdagi buzilishlarning korreksiyasida diqqat-e'tibor so'zning tovush tarkibi haqidagi aniq tasavurga ega bolishga, so'zdagi tovushni ajrata bilishga, nutq tovushlarning ma'no bildiruvchi vazifalarini aniqlashga qaratiladi.

Yordamchi maktabda logopedik ish bilan savodga o'rgatish o'rtasida o'zaro uzviy aloqa amalga oshiriladi. Tovushni to'g'ri talaffuz qilish ustidagi ish bolani shu tovush ifodalagan harfni o'zlashtirishga tayyorlaydi. Boshqa tomondan harfni o'rganish esa tovushni nutqqa mustahkamlash uchun grafik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Bola harfni o'rganishdan avval, tovushni to'g'ri talaffuz qila bilishi, uni nutqda ajrata olishi kerak.

Aqli zaif o'quvchilarda talaffuz buzilishlarini to'g'rilash davrida ulardagi psixik jarayon kechishining o'ziga xos tomonlarini hisobga olish zarur (tempning sekinlashishi, diqqat-e'tiborni bir joyga yig'a olmaslik va boshqalar).

Yordamchi maktablarda talaffuzdagi nuqsonlarni bartaraf etish yuzasidan olib boriladigan logopedik ishlarning o'ziga xos tomonlaridan yana biri ishni yakka tartiblashtirish hisoblanadi. O'ziga xoslik rejalashtirishda ham o'z aksini topadi. Normal bola uchun

qiyinchilik tug'dirmaydigan har qanday masala, yordamchi maktablarda iloji boricha oddiy lashtirilishi lozim. Logoped bu o'ziga xoslikni talaffuzdagi kamchiliklarni to'g'rilashdagi ishning har bir bosqichida hisobga olishi darkor.

Yordamchi maktablarda talaffuz buzilishlarini bartaraf etishning dastlabki bosqichi uzoq davom etadi va sifat jihatdan boshqa mazmun kasb etishi bilan xarakterlanadi. Umumiy nutqiy motorikani rivojlantirish, eshitish va xotirani mustahkamlash ustida ishlar olib boriladi.

Nutqiy nafas olish, uzoq nafas chiqarib turishni shakllantirish zarur. Bular o'yin ko'rinishidagi mashqlarda o'tkaziladi.

Uzoq vaqt nafas chiqarishga ovoz tembri, balandligi, kuchini rivojlantirish maqsadida, ovoz mashqlarini kiritish lozim. Keyinchalik oddiy artikulator mashqlar kiritiladi.

Aqli zaif bolalarda artikulator motorikani rivojlantirish ikki yo'nalishda olib boriladi: harakatning knetik asosini rivojlantirish va artikulator harakatning kinestetik asoslarini rivojlantirish. Kinestetik holatni rivojlantirishda ish ko'z gusiz olib boriladi, o'quvchilar lablar holatini takrorlaydi, logopedning nutqiy yo'riqnomasi asosida til holatini passiv o'zgartirishini qaytaradi. Bolalarni eshitib nutqiy birliklarni ajratishga o'rgatiladi. ("qani kim qichqirayapti?", "top-chi ovoz qayerdan kelayapti?" kabi o'yinlar). Shuningdek, o'quvchilarni so'zlar tartibini eslab qolishni, bo'g'inlarni avval rasmlar asosida keyin ularsiz qaytarishga o'rgatiladi. Dastlabki, bosqichda tovush analizi va sintezining elementar shakllarini rivojlantirish amalga oshiriladi. Bolalar undosh va unli tovushlarni ajratib ko'rsatishni o'rganadilar.

Aqli zaif bolalarda tovushni yo'lga qo'yish aralash usullarda amalga oshiriladi. Yordamchi maktablarda nutq tovushlarini avtomatizatsiyalashtirish uzoq davom etadigan bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda so'zdagi tovushni ajratib ko'rsatish, boshqa tovushlarga nisbatan uning o'rnini belgilash, tovush analizi va sintezining murakkab shakllari ustida ish olib boriladi. Aqli zaif bolalar so'zdagi tovush o'rnini yaxshi belgilay olmaydilar, shuning uchun o'z vaqtida artikulator a'zolarini tovushni talaffuz qilishga tayyorlay olmaydilar. Ayniqsa, bu hol tovush so'z o'rtasida yoki oxirida kelganda yaqqol seziladi.

Tovushlarni avtomatizatsiyalashtirish jarayonida nutqning ohangini rivojlantirish ustida ishlash tavsiya etiladi. Bo'g'indagi urg'u, so'z urg'usi ustida bog'lanishli nutqda intonatsiya ustida ishlash lozim bo'ladi.

Bu bosqichning o'ziga xos tomoni darslami rejalash, mavzularni taqsimlash hisoblanadi. Mashg'ulotlar aniq rejalashtiriladi, bu rejada nutqiy material topshiriqlarini asta-sekin murakkablashtirish maqsad qilib qo'yiladi. Masalan, bo'g'inlardagi S tovushni avtomatizatsiyalashtirishda mashg'ulotlarning mavzusi quyidagicha (1 sinf) : ochiq bo'g'inlarda (tovush so'z boshida); teskari bo'g'inlarda as, os, us, is; yopiq bo'g'inlarda (tovush bo'g'in boshida) sol, sot, sak; yopiq bo'g'inda (tovush bo'g'in oxirida): los, kos, kas; undoshlar yonma-yon kelganda: ska, ost, osk.

Tovushlar differentsiatsiyasi logopedik ishlarning zaruriy bosqichi hisoblanadi. O'rta maktablarda bu ishlar faqat og'zaki nutqda tovushlar o'rni almashgandagina olib boriladi. Yordamchi maktablarda esa bu qadar og'zaki nutqda tovush buzib talaffuz etilganda ham olib borilishi zarur. Bu yozma nutqda ko'plab harflar o'rnini almashtirishga olib keluvchi nutq tovushlarini nutqiy-eshitish differentsiatsiyasining rivojlanmay qolishidan kelib chiqadi.

Tovushlarni chegaralash (belgilash) ishlari 2 yo'nalishda olib boriladi: 1) tovushlarni talaffuz qilish differensiatsiyasini aniqlash; 2) nutq tovushlarini eshitish differensiatsiyasini rivojlantirish, ayniqsa, fonetik jihatdan yaqin bo'lgan tovushlar ustida ishlash.

Xulosa. Aqli zaif bolalarda uchraydigan nutqning fonetik tomonidagi buzilishlar turli ko'rinishda namoyon bo'lib, ularni bartaraf etish murakkab va uzoq davom etadigan jarayondir. Bu buzilishlarni tuzatishda psixik rivojlanishning o'ziga xos tomonlarini inobatga olish, logopedik ishlarni bosqichma-bosqich rejalashtirish, artikulyatsion, eshitish va xotira faoliyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Yordamchi maktablarda olib boriladigan yakka tartibdagi logopedik mashg'ulotlar orqali tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, ularni nutqqa kiritish va mustahkamlash imkonini beradi. Shuningdek, bolalarda nutqni eshitish va fonematik farqlash qobiliyatini shakllantirish — muvaffaqiyatli korreksiyaning asosiy shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Logopediya (L. Mo'minova, M. Ayupova). — T., 1993.
2. Logopediya (L. S. Volkova tahriri ostida). - M., 1989.
3. Краузе Е.Н. Логопедия. - М., 2003.
4. Логопедия (под ред. Л.С. Волковой). — М., 2002.
5. Логопедия (Л. Муминова., М. Аюпова). — Т., 1993.
6. Поваляева М.А. Справочник логопеда. — М., 2002.
7. Хрестоматия по логопедия. Т.1, (под ред. Л.С. Волковой, В.И.Селиверстов). — М., 1997.
8. Филичева Т.Б. и др. Дети с фонетико-фонематическим недоразвитием Изд-во ГНОМ и Д. - М., 2000.
9. Shomaxmudova R. Sh. Mo'minova L. Bolalar nutqidagi nuqsonlar va ularni bartaraf etish. — T., 1994.

INNOVATIVE
ACADEMY